

A R T Y K U Ł Y R E C E N Z Y J N E

Tadeusz Wolsza

<https://orcid.org/0000-0002-4652-2838>

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Najnowsze opracowania oraz wydawnictwa źródłowe o Zbrodni Katyńskiej. Polska edycja raportu komisji Raya Maddena*

Zarys treści: W artykule recenzyjnym autor przedstawił zawartość merytoryczną trzytomowego wydawnictwa źródeł *Mord w lesie katyńskim*, które stanowiły efekt pracy komisji Raya Maddena powołanej przez Kongres USA. Publikacja ukazała się w kompetentnym opracowaniu Witolda Wasilewskiego.

Abstract: In this review article, the author presents the subject content of the three-volume publication of sources entitled *Mord w lesie katyńskim* (Murder in the Katyn Forest), which is the result of the work of the Ray Madden Committee appointed by the US Congress. The publication was competently prepared by Witold Wasilewski.

Słowa kluczowe: Katyń, komisja Maddena, ludobójstwo, Wojsko Polskie, zbrodnia sowiecka

Keywords: Katyn, Madden Committee, genocide, Polish Army, Soviet crime

Ostatnie dziesięciolecie przyniosło kilkadziesiąt cennych publikacji poświęconych Zbrodni Katyńskiej, w tym wydawnictw źródeł oraz monografii. Prezentację dorobku w zakresie wydawnictw źródłowych – bowiem głównie tej sprawie poświęcę niniejsze rozważania – pragnę rozpocząć od trzytomowej pracy pt. *Zbrodnia katyńska 1940*, przygotowanej do druku przez Bogusława i Michała Polaków w latach 2010–2013. Tom rozpoczynający serię jest zatytułowany *Poszukiwanie prawdy 1941–1946* i zawiera dokumenty autorstwa m.in. rotmistrza Józefa Czapskiego oraz bezcenny raport rządu RP z 1946 r. Kolejny, pt. *Dr Bronisław Kuśnierz o Katyniu*, został wydany w 2012 r., ostatni zaś pt. *Polacy w Wielkiej*

* *Mord w lesie katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską komisją Maddena w latach 1951–1952*, wstęp, wybór i oprac. W. Wasilewski, przeł. W.J. Popławski, Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, t. 1, Warszawa 2017, ss. 679; t. 2, Warszawa 2018, ss. 864; t. 3, Warszawa 2020, ss. 815.

Brytanii wobec ludobójstwa katyńskiego 1943–1989, z blisko siedemdziesięcioma materiałami, udostępnia np. oficjalne dokumenty rządu RP z lat 1943–1945 (w tym m.in. wymianę korespondencji z Międzynarodowym Czerwonym Krzyżem), odezwy powojennych polskich organizacji społeczno-politycznych (np. Polskiego Stowarzyszenia Byłych Sowieckich Więźniów Politycznych w Wielkiej Brytanii) czy też dokumentację na temat pomnika katyńskiego w Londynie¹.

W tym samym czasie co koszalińska seria wydawnicza ukazało się kolejne ważne źródło – dokumenty proveniencji Zarządu Głównego PCK, stanowiące pokłosie prac identyfikacyjnych Komisji Technicznej PCK w miejscu sowieckiej zbrodni. Tom zwiera listy osób zidentyfikowanych (m.in. oddzielny imienny wykaz lekarzy liczący 88 nazwisk, od litery A do O) oraz niezidentyfikowanych, ze szczegółowym omówieniem dokumentów oraz artefaktów wydobytych z grobów w Katyniu na wiosnę 1943 r. Wydawcy podali ponadto następną ważną informację, że inna kolekcja, składająca się z 31 kopert ze zidentyfikowanymi materiałami personalnymi, znajduje się w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie². Istotnym uzupełnieniem wymienionej wyżej publikacji jest niewątpliwie biografia Kazimierza Skarżyńskiego, sekretarza generalnego PCK³. Autorzy uwzględnili w tomie kilka jego tekstów poświęconych zbrodni (m.in. sprawozdanie przygotowane na potrzeby PCK, raport z miejsca zbrodni, oświadczenie przed Sądem Polowym Naczelnych Władz Sił Zbrojnych, refleksje na temat działalności komisji Raya Maddena).

Następne wydawnictwo źródeł, zawierające bezcenne dokumenty na temat Katynia, ukazało się w 2016 r. Mam tu na myśli dorobek sędziów wojskowych z Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Tę dokumentację, z fachowym komentarzem, przybliżył czytelnikom Jerzy Plajtas⁴. Już w latach wojny, tuż pod odkryciem i nagłośnieniu przez Niemców Zbrodni Katyńskiej, sędziowie PSZ rozpoczęli przesłuchiwanie świadków dysponujących wiedzą na ten temat. Zeznania złożyło 17 świadków przed sądami polowymi na Wyspach Brytyjskich, Bliskim Wschodzie i w Szwajcarii. Tom zawiera również interesujące sprawozdanie ministra Wacława Komarnickiego, więźnia z Kozielska. Puentę rozważań stanowi niewątpliwie informacja, że na bazie całej dokumentacji w 1949 r. został sporządzony polski akt oskarżenia przeciwko władzom sowieckim, na czele z Józefem Stalinem i Ławrientijem Berią.

¹ *Zbrodnia katyńska 1940*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, M. Polak, t. 1: *Poszukiwanie prawdy 1941–1946*, Koszalin 2010; t. 2: *Dr Bronisław Kuśnierz o Katyniu*, Koszalin 2012; t. 3: *Polacy w Wielkiej Brytanii wobec ludobójstwa katyńskiego 1943–1989*, Koszalin 2013.

² *Katyni. Listy ekshumacyjne i dokumenty Zarządu Głównego Polskiego Czerwonego Krzyża 1943–1944*, wstęp i oprac. J. Adamska, T. Krawczak, M. Olczak, Warszawa 2012.

³ J. Adamska, A. Przewoźnik, *Kazimierz Skarżyński (1887–1962). W imię prawdy o zbrodni katyńskiej*, Warszawa 2015.

⁴ J. Plajtas, *Zbrodnia katyńska. Zeznania świadków przed polskimi sądami wojskowymi (1943–1946)*, Gdańsk 2016.

Nie sposób w tym miejscu nie wspomnieć o jeszcze jednej pracy, ważnej z punktu widzenia gromadzenia dokumentów związanych z sowiecką zbrodnią w 1940 r. Sprawa dotyczy tzw. archiwum katyńskiego doktora Jana Zygmunta Robla. Historia tej kolekcji, która powstała na bazie prac ekshumacyjnych Komisji Technicznej PCK, związana jest z działalnością Instytutu Ekspertyz Sądowych im. prof. dr Jana Sehna w Krakowie. Kulisy uratowania z wojennej zawieruchy oraz w sowietyzowanej Polsce tej bez wątpienia bezcennej dokumentacji omówił Tomasz Dziedzic⁵.

Ostatnia publikacja źródłowa ukazała się w osiemdziesiątą rocznicę Zbrodni Katyńskiej. Instytut Pamięci Narodowej wydał wówczas drukiem niemiecki urzędowy materiał w sprawie masowego mordu w Katyniu, przygotowany przez Adama Bosiackiego. Ów dokument, po raz pierwszy opublikowany w języku niemieckim w 1943 r., potem po francusku oraz w bardzo skróconej wersji w języku polskim w Generalnym Gubernatorstwie, zawiera cały dorobek niemieckich badań przeprowadzonych na wiosnę 1943 r. W książce czytelnik odnajdzie m.in. zeznania świadków rosyjskich na temat miejsca zbrodni oraz wyniki prac niemieckiej komisji lekarskiej prof. Gerharda Buhtza. Ważne miejsce zajmują dane na temat terminu zbrodni oraz identyfikacji ofiar, prac wykorzystujących dostępne metody i techniki badawcze (stan zachowania artefaktów, gleba, poszycie leśne, zmiany pośmiertne). Wydawcy niemieccy pomieścili ponadto i inne dokumenty epoki, w tym także polskiej proweniencji (rządu RP w Londynie) oraz skierowane do centrali Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Całość tomu wieńczy dokumentacja na temat międzynarodowego dyskursu (pomiędzy Londynem, Waszyngtonem i Moskwą) w sprawie sytuacji Polski po nagłośnieniu zbrodni w 1943 r.⁶

Interesującą i nader perspektywiczną propozycję wydawniczą, godną kontynuowania przez inne środowiska regionalne, zaproponowali wydawcy „Serii Świętokrzyskiej”. Pomysł dotyczy edycji listów ofiar katyńskich⁷. Namiastkę tego rodzaju źródeł z innego regionu zaproponował nieco wcześniej Adam Sudoł w skromnej publikacji pt. *Losy Polaków na wschodzie* (rzecz dotyczy dwóch listów wysłanych z Kozielska w 1939 r.)⁸. Doceniłbym ponadto jeszcze jedną cenną inicjatywę Instytutu Pamięci Narodowej, której wydawcy nadali wspólny tytuł: *Sprzączki i guziki z orzełkiem ze rdzy... Obraz ofiar Zbrodni Katyńskiej w pracach plastycznych młodego pokolenia*⁹. Młodym współautorom tego wydawnictwa udało się dotrzeć

⁵ T. Dziedzic, *Archiwum katyńskie doktora Robla*, Kraków 2019.

⁶ *Niemiecki urzędowy materiał w sprawie masowego mordu w Katyniu*, red. nauk. A. Bosiacki, przekład P. Bentkowski, Warszawa 2020.

⁷ „Tatusz Wasz jest w Rosji...” *Listy kieleckich katyńców*, wstęp, wybór i oprac. M. Jończyk, Kielce–Warszawa 2020.

⁸ A. Sudoł, *Losy Polaków na Wschodzie w badaniach historyków Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2010, s. 19–25.

⁹ *Sprzączki i guziki z orzełkiem ze rdzy...*, t. 1: *Obraz ofiar Zbrodni Katyńskiej w pracach plastycznych młodego pokolenia*, red. K. Cegiela et al., Warszawa 2010; t. 2: *Pamięć i upamiętnienie ofiar Zbrodni*

do kilkudziesięciu rodzin ofiar katyńskich i pomieścić w swoich tekstach nieznanne wcześniej dokumenty (np. ikonografię, listy, legitymacje, wycinki prasowe, świadectwa szkolne, zaświadczenia wojskowe i policyjne). Badania przeprowadzone przez młodzież szkolną wskazały, że bezpośredni kontakt z rodzinami katyńskimi daje możliwość dotarcia do nowych, bezcennych dokumentów i artefaktów.

Na zakończenie tego omówienia należy wspomnieć o jeszcze jednej publikacji – komplecie pamiętników oraz osobistych notatek, listów i kart pocztowych wydobytych z grobów katyńskich. Ten niewątpliwie bestseller wydawniczy, przygotowywany aktualnie do druku w ramach Instytutu Pamięci Narodowej przez interdyscyplinarny zespół w składzie: Jolanta Adamska, Danuta Jastrzębska-Golonkowa i Ewa Kowalska, jest już na ukończeniu.

Jeśli chodzi o monografie i prace zbiorowe, które w ostatnim czasie znacząco wpisały się do imponującej bibliografii katyńskiej (w 2010 r. liczącej około 6 tys. pozycji), to należy wśród nich uwzględnić co najmniej kilkanaście prac. Na pierwszym miejscu pragnę wymienić monografię Thomasa Urbana¹⁰. Warto w tym miejscu zauważyć, że jest to polskie wydanie książki, znacząco uzupełnionej o nowe źródła, która na niemieckim rynku wydawniczym ujrzała światło dzienne pięć lat wcześniej¹¹. W dalszej kolejności proponuję zwrócić uwagę na prace: Witolda Wasilewskiego¹², Tadeusza Wolszy¹³, Mateusza Zemly¹⁴, Patryka Pleskota¹⁵, Marka Fałdowskiego¹⁶, Sławomira Cenckiewicza¹⁷, Krzysztofa Łagojdy¹⁸, Łukasza Kudlickiego¹⁹ oraz polskojęzyczne wersje publikacji: Eugenii Maresch²⁰,

Katyńskiej oraz ich obraz w pracach plastycznych młodego pokolenia, red. P. Chojnacki, D. Mazek, Warszawa 2015.

¹⁰ T. Urban, *Katyń. Zbrodnia i walka propagandowa wielkich mocarstw*, Warszawa 2019. Recenzję na temat monografii Thomasa Urbana pomieściłem w czasopiśmie Muzeum II Wojny Światowej „Pamięć i Wojna” 2021, nr 2, s. 220–223.

¹¹ T. Urban, *Katyn 1940. Geschichte eines Verbrechens*, München 2015.

¹² W. Wasilewski, *Ludobójstwo. Kłamstwo i walka o prawdę. Sprawa Katynia 1940–2014*, Łomianki 2014.

¹³ T. Wolsza, *Dotyk Katynia. Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 r.*, Poznań 2018.

¹⁴ M. Zemla, *Zbrodnia katyńska w świetle prac Kongresu Stanów Zjednoczonych Ameryki (1951–1952)*, Warszawa 2020.

¹⁵ P. Pleskot, *Księża z Katynia*, Kraków 2020.

¹⁶ M. Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszku-wie (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Szczytno 2016.

¹⁷ S. Cenckiewicz, *Geneza Ludowego Wojska Polskiego 1943–1945*, Warszawa 2017, rozdział pt. „Fundament kłamstwa katyńskiego”, s. 37–50.

¹⁸ K. Łagojda, *Życie w cieniu śmierci. Losy rodzin katyńskich w latach 1939–1989 w świetle wywiadów z członkami Dolnośląskiej Rodziny Katyńskiej. Wybrane aspekty*, Wrocław 2016. Z zakresu działalności Rodziny Katyńskiej dysponujemy ponadto artykułem na temat Łodzi: J. Lange, *Działalność Stowarzyszenia „Rodzina Katyńska” w Łodzi 1898–2010*, w: *Jeńcy wojenni z Łódzkiego – ofiary zbrodni katyńskiej*, red. J. Żelazko, P. Zawilski, Łódź 2011, s. 155–164.

¹⁹ Ł. Kudlicki, współpr. A. Melak, *Stefan Melak. Strażnik pamięci Katynia*, [b.m.w.] 2016.

²⁰ E. Maresch, *Katyń 1940*, Warszawa 2014.

Krystyny Piórkowskiej²¹ oraz Nikity Pietrowa²². W języku polskim światło dzienne ujrzała również praca czeskiego badacza Mečislava Boráka poświęcona ofiarom zbrodni m.in. z Zaolzia²³.

Duże możliwości rysują się ponadto przed biografistyką katyńską. Dorobek w tym zakresie, aczkolwiek już zauważalny, moim zdaniem jest stanowczo za skromny²⁴. Za niezwykle ważne i potrzebne należy uznać badana dotyczące dzieci i młodzieży w obozach NKWD w latach 1939–1940. Dość tylko zauważyć, że w Starobielsku było uwięzionych 25 chłopców w wieku od 10 do 17 lat, w Kozielsku 16 w wieku od 16 do 17 lat, a w Ostaszkowie 31 w wieku od 12 do 17 lat²⁵.

Z prac zbiorowych oraz wydawnictw ciągłych należy wymienić *Zbrodnię Katyńską. W kręgu prawdy i kłamstwa*, pod redakcją Sławomira Kalbarczyka (Warszawa 2010), *Jeńców wojennych z Łódzkiego – ofiary zbrodni katyńskiej*, pod redakcją Joanny Żelazko i Piotra Zawilskiego (Łódź 2011) oraz dwa wydane ostatnio tomy „Zeszytów Katyńskich”, przygotowane przez Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej i Polską Fundację Katyńską (t. 25: *Zbrodnia katyńska. Kryzys prawdy 1940–2010*, Warszawa 2010; t. 26: *Zbrodnia Katyńska. Polska a Rosja. Wyjście z kryzysu prawdy 1940–2016*, Warszawa 2017). Nie mniej ważną inicjatywę podniosło również Muzeum II Wojny Światowej, które w inauguracyjnym tomie „Wojny i Pamięci” jako temat wiodący umieściło problem Katynia. Krzysztof Łagojda omówił archiwa rodzinne, Danuta Jastrzębska-Golonkowa pamiętniki ofiar, Ewa Kowalska korespondencje wydobyte z dołów śmierci, Tadeusz Wolsza filmy katyńskie, Michał Kozłowski zaś pokrętną biografię Juliusza Bardacha²⁶.

Na koniec, z publikacji wydanych w kraju w języku angielskim, z myślą przede wszystkim o czytelnikach zachodnioeuropejskich i amerykańskich, warto wyróżnić inicjatywy Fundacji im. Janusza Kurtyki. Sprawa dotyczy monografii Tadeusza Wolszy pt. *Encounter with Katyn. The wartime and postwar story of Poles who*

²¹ K. Piórkowska, *Anglojęzyczni świadkowie Katynia. Najnowsze badania*, Warszawa 2012.

²² N. Pietrow, *Poczet katów katyńskich*, Warszawa 2015.

²³ M. Borák, *Ofiary zbrodni katyńskiej z obszaru byłej Czechosłowacji*, Opava 2011.

²⁴ Por. np. biografie i artykuły dotyczące zarówno ofiar Zbrodni Katyńskiej, jak i tych, którzy przeżyli pobyt w obozach w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku: B. Tarkowska, *Ks. ppłk Jan Leon Ziółkowski (1889–1940)*, s. 7–249, *Kapelani Katyńscy*, s. 305–450, Warszawa 2015; Józef Marcinkiewicz, *Genialny matematyk – męczennik Katynia*, red. J. Marciniak-Kozłowska, E. Jakimowicz, Białystok 2011; W. Wasilewski, *Porucznik WP Czesław Pawłowski, lekarz weterynarii – ocalony jeńiec ze Starobielska*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 9, 2016, s. 165–184; S. Pilarski, *Ocalony z „niełudzkiej ziemi” – losy inspektora Policji Państwowej Józefa Torwińskiego*, „Dzieje Najnowsze” 47, 2015, nr 2, s. 45–56; M.T. Góras, *Profesor Wacław Komarnicki, poseł na sejm RP, jeńiec obozu w Kozielsku, ocalony*, „Dzieje Najnowsze” 51, 2019, nr 2, s. 265–286.

²⁵ E. Kowalska, *Młodociani więźniowie obozów specjalnych NKWD (1939–1940)*, „Dzieje Najnowsze” 51, 2019, nr 2, s. 294–296.

²⁶ *Wokół zbrodni katyńskiej*, „Wojna i Pamięć” 2019, nr 1, s. 14–118.

saw the Katyn site in 1943 (Durham, Nort Carolina 2018) oraz pracy zbiorowej pt. *The Katyń Massacre. Current research*, pod redakcją Damiana Bębnowskiego i Filipa Musiała (Warsaw–Cracow 2020). Wydawnictwo stanowi pokłosie polsko-rosyjskiej konferencji na temat Zbrodni Katyńskiej, która odbyła się w Warszawie w 2018 r. Jej uczestnikami byli: Boris V. Sokolov oraz Ewa Kowalska, Sławomir Kalbarczyk, Monika Komaniecka-Łyp, Krzysztof Łagojda, Wojciech Materski, Witold Wasilewski i Tadeusz Wolsza. Ponad pięćdziesięciostronicowy przegląd badań przygotowali natomiast redaktorzy tomu.

*

W poniższych rozważaniach podejmę się próby omówienia jednej z najważniejszych prac w tym elitarnym zestawieniu. Mam tu na myśli prawdziwy kamień milowy w kolekcji katyńskiej: trzypięciotomowe wydawnictwo pt. *Mord w Lesie Katyńskim*, przygotowane przez Witolda Wasilewskiego z dużą znajomością rzeczy. Rangę tej publikacji można bez wątpienia porównać z tomem pt. *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów z przedmową Władysława Andersa* – wyborem dokumentów przygotowanym w „polskim Londynie” przez Józefa Mackiewicza, przy współudziale kpt. dr. Zdzisława Stahla, wydanym w 1948 r. Tamta książka doczekała się kilkunastu wydań w języku polskim oraz edycji angielsko-, francusko-, hiszpańsko- i włoskojęzycznych. Można jedynie utyskiwać, że wydawcom zabrakło determinacji i nie ujrzała światła dziennego wersja rosyjskojęzyczna. Wówczas siła uderzeniowa dokumentów z „polskiego Londynu” byłaby jeszcze większa, biorąc pod uwagę, że władze komunistyczne w Związku Sowieckim konsekwentnie promowały ustalenia komisji Nikołaja Burdenki oraz film dokumentalny z 1944 r. Oczywiście nie można w tym miejscu pominąć późniejszych wydawnictw źródeł. Niewątpliwie olbrzymie znaczenie w badaniach Zbrodni Katyńskiej miała także inicjatywa polsko-rosyjska z lat 1995–2006 pt. *Katyń. Dokumenty zbrodni*²⁷. Jej kontynuacją była niewątpliwie angielskojęzyczna publikacja pt. *Katyn. A Crime Without Punishment*²⁸.

Dokonań naukowych Witolda Wasilewskiego nie trzeba bliżej prezentować. Jego wizytówkę stanowi niewątpliwie wspomniana już wyżej praca pt. *Ludobójstwo. Kłamstwo i walka o prawdę. Sprawa Katynia 1940–2014*. Warszawski historyk na temat Zbrodni Katyńskiej napisał ponadto dziesiątki innych studiów i artykułów (opublikowanych na łamach czasopism naukowych i popularnonaukowych),

²⁷ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, red. W. Materski et al., oprac.: W. Materski, E. Rosowska, B. Woszczyński, N. Lebediewa, N. Pietrasowa, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny sierpień 1939 – marzec 1940*, Warszawa 1995; t. 2: *Zagłada marzec – czerwiec 1940*, Warszawa 1998; t. 3: *Losy ocalałych lipiec 1940 – marzec 1943*, Warszawa 2001; t. 4: *Echa Katynia kwiecień 1943 – marzec 2005*, Warszawa 2006.

²⁸ *Katyn. A Crime without Punishment*, red. A. Cienciala, N. Lebedeva, W. Materski, New Haven–London 2007.

które już na stałe weszły do obiegu naukowego. Pierwszeństwo w dorobku naukowym tego pracownika Instytutu Pamięci Narodowej pragnę przypisać wszakże omawianej pracy. Zbiór dokumentów w tomie pierwszym poprzedza szczegółowe studium pt. *Dorobek komisji katyńskiej Kongresu Stanów Zjednoczonych. Mord w Lesie Katyńskim. Przesłuchania przed Specjalną Komisją Śledczą do zbadania Faktów, Dowodów i Okoliczności Mordu w Lesie Katyńskim*. Można powiedzieć, że jest to ponad stuipięćdziesięciostronicowa analiza, stanowiąca pierwsze w krajowej literaturze przedmiotu szczegółowe spojrzenie na historię i działalność amerykańskiej komisji Kongresu USA, jej szeroko zakrojone badania dokumentów, przesłuchania oraz niepodważalne ustalenia. Jeśli chodzi o zakres analiz przeprowadzonych przez amerykańską komisję, należy podkreślić ich międzynarodowy charakter, wykraczający poza kontynent europejski, notabene z dużym udziałem polskich świadków wydarzenia. Skuteczność amerykańskich kongresmenów, w tym kilku polskiego pochodzenia, wywołuje zrozumiały podziw i uznanie. Autor podkreślił zresztą w narracji „polski charakter” komisji, reprezentowany m.in. przez: Thaddeusa Machrowicza, Alvina O’Konskiego, Romana Pucinskiego oraz Timothy’ego Sheehana, który pochodził z „najbardziej polskiego miasta Ameryki – Chicago”. Jednocześnie zauważył, że trudno się temu dziwić, biorąc pod uwagę przedmiot działania komisji Maddena.

Amerykanie, mając świadomość rangi swoich ustaleń w sprawie Zbrodni Katyńskiej, podeszli do zadania rzetelnie, z wyjątkową docieklivością. Dość tu tylko przywołać rozmowy z dziennikarzami, pisarzami i naukowcami, którzy wizytowali Katyń w 1943 r. po odkryciu przez Niemców grobów pod Smoleńskiem. Komisja przed swoje oblicze zaprosiła polskich i anglosaskich jeńców wojennych, którzy w 1943 r. byli w niemieckiej niewoli. Oni również w ramach wizytacji odwiedzili miejsce sowieckiej zbrodni. Chciałbym tu wymienić m.in. płk. Johna van Vlieta, autora głośnego raportu z Katynia przygotowanego na podstawie wizyty w 1943 r., oraz innego uczestnika wyjazdu, kpt. Donalda Stewarda. Jest zrozumiałe, że czytelnik odnajdzie w tomie pierwszym nie tylko treść zeznań obu oficerów, w których obarczyli NKWD odpowiedzialnością za zbrodnię z 1940 r. Jednocześnie zaprezentowali oni komisji dokumentację fotograficzną bardzo dobrej jakości, w tym z miejsca zbrodni, rozkopanych grobów, obdukcji ofiar oraz wydobytych artefaktów. Fotografie otrzymali, jak podał Steward, „na pamiątkę”. Wasilewski omówił również ważne kulisy utajnienia raportu van Vlieta przez waszyngtońską administrację. Wskazał przy tym na powody polityczne, związane z koniecznością zachowania poprawnych relacji na linii USA – Związek Sowiecki. John van Vliet, wyjeżdżając do Katynia w ramach delegacji jeńców wojennych w niemieckiej niewoli, był przekonany, że jest to kolejna prowokacja nazistowskiej propagandy Josepha Goebbelsa. Początkowo, już na miejscu, nadal z dystansem podchodził do sprawy: „Działo się to w maju 1943 r. Według Niemców, którym nie chciałem wierzyć, gdyż – co zrozumiałe – byłem do nich wrogo

nastawiony, ciała te pochowano w kwietniu i maju 1940 r. Chciałem wierzyć, że Niemcy przejęli polskich jeńców wojennych i sami ich zamordowali, a potem próbowali zrzucić winę na Rosjan”. Po oglądzie miejsca zbrodni i wysłuchaniu ekspertów zmienił zdanie na ten temat. Swoje opinie w sprawie zbrodni w Katyniu przygotował już po zakończeniu działań wojennych, w maju 1945 r. Komisja Maddena nie miała natomiast okazji przesłuchać najwyższego rangą polskiego jeńca z niemieckiej niewoli, płk. Stefana Mossora, wizytującego Katyń w 1943 r., który po wojnie, już w sowietyzowanej Polsce zmienił swoją opinię na temat sowieckiej odpowiedzialności za mord w 1940 r. (napisał np. artykuł pt. *Palmiry–Katyn* dla „Polski Zbrojnej”).

Ze Stanów Zjednoczonych wywodził się kolejny ważny świadek, płk Henry Szymanski (1898–1959), oficer łącznikowy przy Armii Polskiej w Związku Sowieckim. Towarzyszył on 2. Korpusowi Polskiemu na Bliskim Wschodzie i we Włoszech. Często kontaktował się z gen. Władysławem Andersem, który wysoko cenił jego zaangażowanie w wyjaśnienie okoliczności Zbrodni Katyńskiej. W 1942 r. został przyjęty na audiencji przez prezydenta RP Władysława Raczkiewicza w Londynie. Witold Wasilewski ustalił, że płk Szymanski przygotował raporty dla najwyższych władz USA na temat zaginionych w Związku Sowieckim polskich oficerów, później zaś odnalezionych już w Katyniu. Jednocześnie wysłał do USA materiały przygotowane przez polskich oficerów z sowieckich łagrów: Józefa Czapskiego i Bronisława Młynarskiego. W jego bogatej i wielowątkowej biografii, zasługującej niewątpliwie na oddzielną pracę, zabrakło jedynie interesującego epizodu sportowego. Sprawa dotyczyła udziału Szymanskiego w letniej olimpiadzie w Antwerpii (1920) w konkurencji zapasów²⁹.

Jak wykazał Wasilewski, kolejny świadek, amerykański sędzia Robert Jackson, uczestniczący w posiedzeniach Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze, wniósł wiele istotnych informacji na temat kulis sprawy katyńskiej. Z jego ustaleń wynika, że chociaż w Norymberdze obowiązywał geograficzny podział rozpatrywania spraw (Zbrodnia Katyńska znalazła się w strefie sowieckiej), to jednak Amerykanie nie oddali problemu wyłącznie pod kontrolę prokuratorów z Moskwy. Autor podkreślił w konkluzji, że zasługą m.in. Roberta Jacksona było to, że Katyń nie został umieszczony w orzeczeniu trybunału (jako zbrodnia niemiecka). Dalsze wnioski nasunęły się już same. Było to „historyczne zwycięstwo prawdy nad kłamstwem katyńskim”.

W dalszej części rozważań Wasilewski zauważył, że *gros* gości i ekspertów zeznających przed komisją Maddena stanowili lekarze, którzy przyjechali do Katynia w ramach kilku delegacji z poszczególnych krajów okupowanych oraz

²⁹ Obecność Szymanskiego na olimpiadzie w Antwerpii ustalił: M. Ordyłowski, *Szkice z dziejów kultury fizycznej*, Zielona Góra 2005, s. 75. Z kolei epizod katyński dodał do jego biografii: T. Wolsza, „Gdybyśmy pojechali byłaby to kompromitacja patriotyzmu polskiego”. *Absencja Polaków na olimpiadzie w Antwerpii w 1920 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2, s. 293.

jako członkowie m.in. Komisji Technicznej PCK i Międzynarodowej Komisji Lekarskiej. Międzynarodowy zespół ekspertów, moim zdaniem, należy uznać za kluczowy w procedurze ustalenia sowieckiej odpowiedzialności za mord katyński. Prawie dziesięć lat po wydarzeniach z 1943 r. Amerykanom udało się przeprowadzić rozmowy m.in. z kilkoma członkami komisji: dr. Helge Tramsenem, dr. Ferencem Orsósem, dr. Eduardem Miloslavićem, dr. François Naville'em i dr. Vincenzo Palmierim. Wasilewski wskazał słusznie, że węgierski lekarz Orsós był najbardziej kompetentnym specjalistą w zespole, kierował jego pracami i wykazał się wyjątkową aktywnością w badaniach (np. w trakcie obdukcji³⁰). Po ekshumacjach w Katyniu uczestniczył on w podobnej misji w Winnicy na Ukrainie³¹. Tam również lekarze brali udział w ekshumacji ofiar stalinowskich zbrodni. Przy analizie dotyczącej nowatorskich badań Orsósa zabrakło mi natomiast podkreślenia, że opracowana przez niego metoda (godna uhonorowania Nagrodą Nobla) określania wieku szczątków kostnych na bazie „wielowarstwowych soli wapiennych już ujednoczonych z martwicą kostną na powierzchni gliniastej masy mózgowej” dała możliwość precyzyjnego określenia daty śmierci ofiary. Doktor Orsós na podstawie swoich badań naukowych celnie ustalił czas zbrodni w Katyniu na wiosnę 1940 r. Mało tego, do swojego pionierskiego wniosku przekonał pozostałych członków Międzynarodowej Komisji Lekarskiej, którzy potwierdzili datę egzekucji swoimi podpisami pod dokumentem wieńczącym pracę zespołu. Autor opracowania, tak mi się przynajmniej wydaje, powinien również przywołać w komentarzu odnoszącym się do pracy Międzynarodowej Komisji Lekarskiej ekspertyzy polskiego lekarza, prof. Jana Olbrychta z Krakowa (Niemcy nie zaakceptowali jego obecności w Katyniu na wiosnę 1943 r. z uwagi na uwięzienie profesora w obozie koncentracyjnym), który po wojnie z inicjatywy Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego przygotował krytyczną analizę metody dr. Ferencza Orsósa³². Było to o tyle istotne opracowanie, że Olbrycht swoje uwagi prezentował na międzynarodowych kongresach lekarskich (np. w Europie Zachodniej) i jednocześnie podważał wiarygodność lekarzy z Belgii, Bułgarii, Danii, Finlandii, Francji, Holandii, Niezależnego Państwa Chorwackiego, Protektoratu Czech i Moraw, Rumunii, Słowacji, Szwajcarii, Węgier i Włoch.

Z dalszych ustaleń Wasilewskiego wynika, że z międzynarodowym zespołem współpracował również lekarz niemiecki, prof. Gerhard Buhtz³³. Z różnych zaś powodów do Katynia nie dotarli lekarze z Hiszpanii (dr Antonio Piga) oraz

³⁰ Gros informacji na ten temat można odszukać również w innym ważnym dokumencie epoki: *Niemieckim urzędowym materiale...*, s. 148–153.

³¹ Widzę potrzebę przetłumaczenia na język polski i opublikowania drukiem całej dokumentacji z Winnicy.

³² T. Wolsza, *Dotyk Katynia...*, s. 64–67.

³³ Wątek dotyczący niemieckiej ekspertyzy dokonanej przez Buhtza czytelnik odnajdzie w pracy *Niemiecki urzędowy materiał...*, s. 70–123.

Portugalii, Szwecji (dr Erik Karlmark) i Turcji³⁴. Historię lekarza z Madrytu opisał szczegółowo Thomas Urban, który na podstawie różnych publikacji hiszpańskich stwierdził, że Piga zdobył wcześniej duże doświadczenie w zakresie obdukcji ofiar rozstrzelanych w trakcie wojny domowej w latach 1936–1939. Niemcy oceniali go jako doświadczanego specjalistę oraz „anty bolszewika”. Ostatecznie do Katynia nie dotarł z powodów zdrowotnych, taki argument podali w Berlinie organizatorzy wyjazdu. Nie jest wykluczone, jak zasugerował Urban, że powody mogły być jednak inne. Być może wynikały one z nowej linii politycznej hiszpańskiego, generała Franco, który po klęsce Niemców pod Stalingradem powołał „odsunął się od Hitlera”. Sam Piga zauważył, że zachodni alianci interweniowali w Madrycie i zablokowali jego dalszą część podróży do miejsca zbrodni³⁵. Z kolei dr Karlmark wyraził zainteresowanie wyjazdem do Katynia, jednakże swoją podróż uzależnił od zgody władz szwedzkich. Premier rządu, Per Albin Hansson, nie zaaprobował jednak propozycji. Decyzja była ostateczna i pomimo nacisku Berlina nie uległa zmianie³⁶. Pozostaje jeszcze do wyjaśnienia problem uczestnictwa w delegacji lekarskiej do Katynia eksperta z Francji. Rząd Vichy planował wysłanie lekarza sądowego Charles’a Paula. Zabiegał o to ponoć sam premier Pierre Laval. Pomysł jednak nie doszedł do skutku. Francję reprezentował, w charakterze obserwatora, profesor André Costedoat, inspektor służb sanitarnych francuskich sił zbrojnych³⁷.

Kolejną ważną grupę świadków stanowili Niemcy, których Sowietci już od 1943 r. obarczyli odpowiedzialnością za zbrodnię na polskich oficerach, wskazując jej termin na 1941 r. Wśród kilkunastu przesłuchanych przez komisję Maddena osób zwróciłbym uwagę na Alberta Bedenka i Friedricha Ahrensa, oficerów niemieckiej jednostki wojskowej, która w sowieckiej wersji wydarzeń miała dokonać mordu na polskich oficerach. Zwłaszcza obszernie zeznanie Ahrensa to dokument o kapitalnym znaczeniu dla wyjaśnienia Zbrodni Katyńskiej. Amerykańscy kongresmeni mieli tego świadomość. Wasilewski dostrzegł ten aspekt i słusznie w komentarzu podkreślił, że Sowietci już w trakcie prac komisji Burdenki w 1944 r. wskazali 537 batalion budowlany i Arensa (tak w sowieckiej notacji został określony ów niemiecki oficer) jako odpowiedzialnych za mord katyński. Historyk w naukowej narracji podkreślił: „W komunikacie komisji Burdenki tak podaną nazwę jednostki pokrętnie określono jako «umowną».

³⁴ Ten wątek można było również znacząco rozwinąć, odwołując się do np. publikacji Pawła Jaworskiego (*Kraje skandynawskie wobec sprawy katyńskiej – zarys problematyki*, „Sensus Historiae” 10, 2013, nr 1, s. 165–176; idem, *Marzyciele i oportuniści. Stosunki polsko-szwedzkie w latach 1939–1945*, Warszawa 2009, s. 167–177), Thomasa Urbana (losy dr Pigi w: T. Urban, *Katyń. Zbrodnia...*) i wspomnień Adama Grzybowskiego (przygotowane wspólnie z Jackiem Tebinką) pt. *Na wolność przez Lizbonę. Ostatnie okręty polskich nadziei* (Warszawa 2018) z wątkiem dotyczącym stanowiska Portugalii wobec Zbrodni Katyńskiej.

³⁵ T. Urban, *Katyń. Zbrodnia...*, s. 228–229.

³⁶ P. Jaworski, *Marzyciele i oportuniści...*, s. 168.

³⁷ T. Urban, *Katyń. Zbrodnia...*, s. 230.

W toku formułowania kłamstwa Sowietci doprecyzowali nazewnictwo i numerację jednostki odpowiedzialnej za mord, ale niezmiennie jako dowódcę wskazywali konkretnego oficera Wehrmachtu. We wczesnym wariantcie kłamstwa [...] mowa była o nieznaney niemieckiej instytucji wojskowej zajmującej do września 1941 r. daczę w Kozich Górach i dowodzonej przez oberstlejtanta Arensa jako sprawcy zbrodni. W rzeczywistości Friedrich Ahrens, gdyż tak nazywał się oficer, którego nazwisko Sowietci na różne sposoby kaleczyli, nie dowodził jednostką o charakterze wskazanym przez Sowietów, a w rejon Katynia przybył później. Podanie przez Sowietów błędnych informacji na temat jakoby budowlanej jednostki o numerze 537 i przebiegu służby Ahrensa, włącznie z przekręceniem jego nazwiska, zdezawuowało sowieckie kłamstwo o niemieckim autorstwie zbrodni katyńskiej” (s. 554). Niemiecki oficer w przesłuchaniu przed komisją stwierdził stanowczo, że nigdy (na tym terenie był od listopada 1941 do kwietnia 1943 r.) nie słyszał o tym, żeby w okolicach Katynia byli rozstrzeliwani Polacy. „To jest całkowicie niemożliwe. To było niemożliwe również z tego powodu, że kwatera naszego sztabu znajdowała się bardzo niedaleko od kwatery głównej grupy armii i nikt tam nie strzelał. To było po prostu niemożliwe” (s. 561).

Analizując pracę amerykańskiej komisji, nie sposób pominąć świadków polskich. Tę grupę podzieliłbym na dwie kategorie, pierwszej i drugiej ręki. Do pierwszej zaliczyłbym tych, którzy w latach 1939–1940 byli sowieckimi więźniami (np. w Kozielsku, Ostaszkowie, Starobielsku i cudem przeżyli – nie wnikając w tym miejscu w kulisy sprawy), do drugiej zaś Polaków wizytujących w 1943 r. miejsce sowieckiej zbrodni. Członkowie komisji Maddena mieli tego świadomość. Niemniej i jednych, i drugich traktowali na równi, przypisując im najważniejszą rolę w procesie wyjaśnienia okoliczności Zbrodni Katyńskiej. Witold Wasilewski słusznie wskazuje, że amerykańska komisja, rozpoczynając pracę, nie założyła z góry, że za mord odpowiada Związek Sowiecki. Postanowiła dogłębnie zbadać sprawę i wydać końcową opinię dopiero po zakończeniu przesłuchań świadków oraz zapoznaniu się ze skrupulatnie zebranymi dokumentami. Jak wykazały badania Autora, procedowanie amerykańskiej komisji przebiegało konsekwentnie z zachowaniem tak przyjętego scenariusza.

Z polskich świadków, na podstawie przeprowadzonych przesłuchań i złożonych zeznań wyróżniłbym: Jerzego Wołkowskiego (obóz w Kozielsku), Jerzego Grobickiego (Kozielsk), Bronisława Młynarskiego (obóz w Starobielsku), Mieczysława Srokowskiego (Kozielsk), Władysława Furtka (Kozielsk), Władysława Cichego (Kozielsk), Józefa Lisa (Starobielsk), Stanisława Swianiewicza (Kozielsk), Stanisława Lubodzieckiego (Kozielsk), Tadeusza Felsztyna (Kozielsk), Adama Moszyńskiego (Starobielsk), Józefa Czapskiego (Starobielsk), Mariana Gawiaka (Kozielsk), Irenę Hajduk (córka policjanta wywieziona w głąb Związku Sowieckiego w ramach tzw. deportacji katyńskiej w 1941 r.), Kazimierza Skarżyńskiego (PCK, delegacja z 1943 r.), Zbigniewa Rowińskiego (niemiecki jeńiec wojenny, delegacja z 1943 r.),

Ferdynanda Goetla (pisarz, delegacja z 1943 r.), Józefa Mackiewicza (pisarz, delegacja z 1943 r.), Władysława Kaweckiego (dziennikarz, delegacja z 1943 r.), Jerzego Lewszeckiego (żołnierz Wojska Polskiego, jeńiec w niemieckiej niewoli w Lubece, w obozie spotkał się z synem Józefa Stalina, Jakowem Dżugaszwilim) i Stefana Adama Zamoyskiego (adiutant gen. Władysława Sikorskiego 1941–1943).

Witold Wasilewski podkreślił w komentarzu na temat dramatycznej biografii Lewszeckiego, że po wojnie był on kurierem obsługującym struktury emigracyjne w „polskim” Londynie oraz środowiska konspiracyjne w kraju. W marcu 1954 r. został aresztowany i skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano w sierpniu 1955 r. Autor zauważył, że w trakcie procesu sądowego prokuratorzy zwrócili uwagę na zaangażowanie Lewszeckiego w sprawę Zbrodni Katyńskiej przed komisją Maddena. Nie jest też wykluczone, że najwyższy wymiar kary był wypadkową nie tylko misji kurierskiej, ale i walki o prawdę na temat Katynia. Jerzy Lewszecki zeznawał przed amerykańską komisją pod swoim prawdziwym nazwiskiem. W konkluzji Wasilewski słusznie wskazał: „Historia tego świadka jest o tyle szczególna, że o ile wielu spośród zeznających miało za sobą dramatyczne przejścia okresu wojennego, często związane z represjami sowieckimi, o tyle dla Lewszeckiego najtragiczniejszy moment przyszedł już po zakończeniu śledztwa katyńskiego Izby Reprezentantów, kiedy padł ofiarą zbrodni komunistycznej” (s. 284). Autor nie nadmienił natomiast, iż była to jedna z ostatnich pięciu egzekucji w stalinowskich więzieniach w Polsce przed wydarzeniami 1956 r., wykonana na działaczach niepodległościowych³⁸. Od upragnionej wolności dzieliło go dosłownie kilka miesięcy. Ponadto można było rozwinąć wątek dotyczący jego spotkania z synem Stalina – Jakowem, w obozie w Lubece. Lewszecki (ukrywając się pod pseudonimem R. Grzymała) opublikował na ten temat artykuł w „Orle Białym” w 1952 r. Zresztą to nie jedyny tekst poświęcony synowi Stalina emigracyjnej proveniencji (Jan Czaharski omówił postać Jakowa Dżugaszwilego w „Tęczy” w 1948 r.)³⁹.

Z innych ważnych, a pominiętych publikacji odnoszących się do osób zaangażowanych w wyjaśnienie okoliczności Zbrodni Katyńskiej zabrakło niewątpliwie kilku prac: Jolanty Adamskiej i Andrzeja Przewoźnika na temat sekretarza generalnego PCK⁴⁰, Tadeusza Kondrackiego poświęconej Stefanowi Zamoyskiemu⁴¹ oraz korespondencji rodziny Swianiewiczów⁴². Wątki katyńskie można było również

³⁸ T. Wolsza, *Więzienia stalinowskie w Polsce. System, codzienność, represje*, Warszawa 2013, s. 60.

³⁹ T. Wolsza, „Katyń to już na zawsze katy i katowani”. W „polskim Londynie” o sowieckiej zbrodni w Katyniu (1940–1956), Warszawa 2008, s. 117.

⁴⁰ J. Adamska, A. Przewoźnik, *op. cit.*

⁴¹ T. Kondracki, *Stefan Adam Zamoyski (1904–1976). Ziemiańin, żołnierz, działacz emigracyjny*, Warszawa 2018.

⁴² *Ja bez Ciebie do Polski nie pojedę. Korespondencja rodzeństwa Swianiewiczów z lat 1945–1946 (Wilno–Workuta, Workuta–Wilno)*, oprac. S. Nowakowski, M. Swianiewicz-Nagięć, B. Swianiewicz-Szegłowska, Olsztyn 2016.

odszukać w monografii Anny Marii Jackowskiej poświęconej procesom Wiktora Krawczenki, Davida Rousseta i tzw. Międzynarodówki zdrajców (np. sprawa wydania we Francji pracy *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów z przedmową Władysława Andersa*, która na rynku francuskim ujrzała światło dzienne jako *Général W. Anders Katyn*)⁴³.

W każdym z przesłuchań można odszukać wiele ważnych informacji; po pierwsze, na temat losu polskich oficerów w sowieckich obozach w latach 1939–1940 (np. życia codziennego, inwigilacji itp.), pod drugie, już z miejsca zbrodni po odkryciu i nagłośnieniu przez Niemców sprawy katyńskiej. Świadkowie, którzy osobiście przeżyli Katyń, w pierwszej sprawie doprowadzili swoje relacje do ostatnich minut tuż przed egzekucją. Można nawet pokusić się o konstatację, że od śmierci dzieliło ich kilkanaście minut. To kluczowe dokumenty wskazujące na sowiecką odpowiedzialność za zbrodnię. Wystarczy tu wskazać na fragment z przesłuchania profesora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, oficera rezerwy Wojska Polskiego por. Stanisława Swianiewicza, który przed komisją Maddena występował *incognito*, jako „Pan B”. Wspominał on precyzyjnie wydarzenie ze Smoleńska: „Po pewnym czasie [...] grupa NKWD weszła do naszego wagonu i wywołali moje nazwisko, i powiedzieli mi, że zostanę oddzielony, i zabrali mnie do innego wagonu więziennego”. Następnie przez szczelinę w ścianie wagonu obserwował okolicę. Zauważył autobus podjeżdżający do wagonu: „To był autobus zwyczajnego typu. Okna miał zamalowane czy raczej zamazane czymś białym – myślę, że były po prostu zasmarowane wapnem – i ten autobus pomieścił około trzydziestu ludzi. Potem odjechał i wrócił po mniej więcej półgodzinie [...] aby zabrać następną grupę, i trwało to tak przez kilka godzin” (s. 103–104)⁴⁴. Jest pewne, że Swianiewicz nie miał wówczas świadomości, że na kolegach z autobusu dokonano egzekucji. Sprawę rozszyfrował później, w 1943 r., kiedy Niemcy nagłośnili odkrycie grobów katyńskich. Nie mniej ważne wydaje się zeznanie „Pana A” – Józefa Lisa. To on usłyszał od wysokiego funkcjonariusza NKWD, Wsiewołoda Mierkułowa, ważne zdanie na temat zaginionych polskich oficerów, których gen. Anders poszukiwał od 1941 r. Enkawudzista na pytanie o brakujących polskich oficerów raczej przez nieuwagę stwierdził: „Popelniliśmy błąd. Ci ludzie nie są dostępni. Damy wam innych”. W innych okolicznościach sowiecki ważny polityk Ławrientij Beria w obecności Józefa Lisa powiedział natomiast: „Zrobiliśmy błąd, zrobiliśmy wielki błąd” (s. 74). Dopiero po dwóch latach sens krótkiego zdania „popelniliśmy błąd” stał się czytelny dla polskich oficerów, którzy przeżyli pobyt w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku.

⁴³ A.M. Jackowska, *Sowiety na ławie oskarżonych. Polskie uczestnictwo w propagandowej zimnej wojnie we Francji w latach 1947–1952*, Warszawa 2018, s. 149–154.

⁴⁴ Stanisław Swianiewicz do tego wątku wrócił po latach w monografii pt. *W cieniu Katynia*, Warszawa 1990, s. 111–112.

Wasilewski wskazał, że nie mniej ważną rolę w dochodzeniu do prawdy katyńskiej odegrali dziennikarze, pisarze i naukowcy, którzy odwiedzili Smoleńsk i Katyń w 1943 r. Reprezentowali oni nie tylko całą okupowaną przez Niemców Europę, ale i kilka krajów neutralnych, w tym Hiszpanię, Portugalię, Szwajcarię i Szwecję. Zresztą w tomie drugim dokumentów komisji zostało pomieszczone zeznanie znanego szwedzkiego dziennikarza Christera Jaederlunda, bardzo aktywnego badacza Zbrodni Katyńskiej, autora kilkunastu artykułów. To on powiedział przed komisją, że kiedy jechał do Katynia, myślał, iż Niemcy zainscenizowali miejsce zbrodni i postanowili uwiarygodnić swoją prowokację przez obecność dziennikarzy neutralnych. Zdanie zmienił nad grobem polskich oficerów i po poznaniu szczegółów sprawy. „Byłem wtedy i obecnie jestem całkowicie przekonany, że dopuścili się tego Rosjanie. Nie chcę powiedzieć Rosjanie. Poprawiłbym się i powiedział, że raczej NKWD” (s. 795). Dziennikarz dodał ponadto, że początkowo jego gazeta nie była gotowa do opublikowania pierwszych relacji z Katynia.

Jak już wspomniałem wyżej, ważną rolę w pracach komisji Maddena odegrali dziennikarze i pisarze. Amerykanie dotarli również do Polaków, którzy w 1943 r. wizytowali miejsce zbrodni. Zresztą nie było to dziełem przypadku, wszak Niemcom, organizatorom akcji propagandowej, szczególnie zależało na tym, aby wiedza z miejsca sowieckiej zbrodni jak najszybciej, w wyjątkowo szczegółowej wersji, dotarła do czytelników w krajach neutralnych, tych okupowanych przez Niemcy oraz do Anglosasów. Niemcy nagłośnieniu sprawy nadali ogromną rangę. Liczyli na to, że Katyń może nadwyrężyć współpracę Anglosasów z Sowietami. Taki był, jak sądzi Wasilewski, główny cel niemieckiej inicjatywy propagandowej, bodajże największej w latach II wojny światowej⁴⁵. Nie było też dziełem przypadku, że w ramach delegacji w 1943 r. Katyń odwiedziło ponad 31 tys. osób (w tym 30 tys. żołnierzy Wehrmachtu).

Z polskich przedstawicieli środowisk twórczych, dziennikarskich i literackich przed komisją Maddena złożyli zeznania m.in. Władysław Cichy, Ferdynand Goetel, Józef Mackiewicz i Władysław Kawecki. Każdy z nich, w różnym okresie swojej emigracyjnej biografii, wpisał się w walkę o prawdę katyńską. Częściowo ten wątek rozwinął Autor opracowania, wskazując na zaangażowanie wyżej wymienionych w liczne inicjatywy, jak np. gromadzenie dokumentacji na temat zbrodni, wywiady i publicystyka katyńska oraz edycja książek. Wasilewski wykazał się w tym wypadku dobrą orientacją w literaturze przedmiotu i szczegółowo

⁴⁵ Cele i zadania propagandy niemieckiej, w kontekście Zbrodni Katyńskiej, zdefiniował E.C. Król, *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945*, Warszawa 2006, s. 411–439. Por. również L. Jockheck, *Propaganda im Generalgouvernement. Die NS-Besatzungs-
presse für Deutsche und Polen 1939–1945*, Osnabrück 2006. Natomiast z punktu widzenia tzw. gadzinówek w Generalnym Gubernatorstwie problem zreferował T. Głowiński, *Sprawa katyńska w oficjalnej polskojęzycznej prasie codziennej w Generalnym Gubernatorstwie: kwiecień – lipiec 1943 r.*, „Niepodległość” 48 (po wznowieniu 28), 1996, s. 135–167.

przedstawił losy prezentowanych bohaterów zarówno w latach wojny, po 1943 r., jak i po zakończeniu działań wojennych, już na emigracji w Niemczech, Włoszech lub na Wyspach Brytyjskich. Z drobnych spraw warto byłoby jedynie wzbogacić notatkę na temat Władysława Cichego, który w „polskim Londynie” uczestniczył na początku lat pięćdziesiątych w przygotowaniu pierwszego polskiego filmu dokumentalnego na temat Zbrodni Katyńskiej, którego reżyserem był Stanisław Lipiński (przedwojenny operator filmowy, aresztowany przez Sowieców we Lwowie w 1940 r. i zesłany na Syberię; od 1941 r., już w strukturach 2. Korpusu Polskiego, przygotował kilka filmów, w tym m.in. *Marsz do Wolności*, *Dzieci*, *Wielka droga*⁴⁶). Władysław Cichy, razem z kpt. dr. Zdzisławem Stahlem, napisał komentarz do filmu oraz wystąpił w roli lektora, co stanowiło świetne rozwiązanie propagandowe, gdyż był on więźniem Kozielska i Griazowca, co jeszcze bardziej uwiarygodniło przekaz filmowy⁴⁷.

Jak podkreślił trafnie Witold Wasilewski, dokumentacja komisji Maddena oraz jej ustalenia końcowe miały również znaczenie polityczne w kontekście sytuacji międzynarodowej. O trzech inicjatywach, idąc tropem Autora, bezwzględnie należy w tym miejscu wspomnieć. Pierwsza, to krytyka polskojęzycznych radiowych rozgłośni w USA (np. Głosu Ameryki), które pomijały lub zatajały informacje dotyczące Zbrodni Katyńskiej. Członkowie komisji wyrazili opinię, że rozgłośnia, jeśli chciałaby w przyszłości odzyskać zaufanie i wiarygodność, już nigdy nie powinna bagatelizować wydarzenia rangi Zbrodni Katyńskiej lub dezinformować słuchaczy. Druga dotyczyła skierowania raportu pod obrady Organizacji Narodów Zjednoczonych, aczkolwiek kraje komunistyczne, jak było łatwo przewidzieć, zablokowały tę inicjatywę. Trzecia to zaproszenie do współpracy Związku Sowieckiego. Ów pomysł nie zyskał oczywiście aprobaty na Kremlu. Niemniej raport komisji Maddena trafił do Moskwy i Warszawy (np. na biurko Józefa Cyrankiewicza, jak przypuszczam ten egzemplarz trafił później do Biblioteki Narodowej, oczywiście do działu chronionego). Dokument pozostał jednak bez odpowiedzi, nie licząc riposty, zresztą sprytnej, że w Związku Sowieckim obowiązują ustalenia komisji Nikołaja Burdenki z 1944 r., których Amerykanie wcześniej nie zakwestionowali, chociaż mieli na to osiem lat. W tym wypadku pokutowała fatalna w skutkach polityka Białego Domu wobec wydarzeń zachodzących w krajach za tzw. żelazną kurtyną, której ofiarą była Polska, w tym również sprawa Zbrodni Katyńskiej. Związek Sowiecki precyzyjnie wypunktował błędy popełnione przez Anglosasów. Amerykanie poniekąd zrehabilitowali się pracami komisji Maddena. Gorzej było z Anglikami, którzy trwali w kłamstwie katyńskim nawet jeszcze w okresie rządów Michaiła Gorbaczowa. Skutecznie też przez wiele

⁴⁶ B. Janiszewski, *Kino pod okupacją. Wojenne losy i postawy polskich filmowców (1939–1945)*, Gdańsk–Warszawa 2021, s. 100–101.

⁴⁷ T. Wolsza, *Filmy katyńskie (1943–1953)*, „Wojna i Pamięć” 2019, nr 1, s. 92–93.

lat blokowali inicjatywę wystawienia w Londynie przez polską emigrację pomnika katyńskiego z datą 1940 r.⁴⁸

W konkluzji pragnę podkreślić, że profesjonalnie przygotowane do druku przez Witolda Wasilewskiego trzytomowe dzieło pt. *Mord w lesie katyńskim* wypełnia dotkliwą lukę w krajowej historiografii.

Recent Studies and Source Publications on the Katyn Massacre. Polish Edition of the Ray Madden Committee Report (Summary)

The publication entitled *Mord w lesie katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską komisją Madena w latach 1951–1952* (Murder in the Katyn Forest. Hearings before the American Madden Committee in 1951–1952) is undoubtedly a milestone in the research into the Katyn massacre. The importance of this work should be ranked with that of two other publications, namely *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów* (The Katyn Massacre in the Light of Documents) with a Foreword by General Władysław Anders, published in London in 1948, and *Katyń. Dokumenty zbrodni* (Katyn. Documents of the Crime) – a four-volume publication from 1995–2006, prepared in Poland. The work of the American Ray Madden Committee revealed dozens of priceless documents pointing to Soviet responsibility for the Katyn massacre. American Congress members (including some with Polish roots) reached tens of witnesses of crucial importance. It was no coincidence that in a leading role, they cast the Poles who survived their stay in the NKVD camps at Kozielsk, Ostashkov and Starobelsk, and those who visited the crime scene in 1943 as members of German delegations. An important part in establishing responsibility for the crime committed in 1940 was also played by members of the International Medical Commission, which carried out examinations at Katyn in April 1943 as five of its eminent specialists gave testimony before the American committee.

Bibliografia

- Adamska J., Przewoźnik A., Kazimierz Skarżyński (1887–1962). *W imię prawdy o zbrodni katyńskiej*, Warszawa 2015
- Borák M., *Ofiary zbrodni katyńskiej z obszaru byłej Czechosłowacji*, Opava 2011
- Cenckiewicz S., *Geneza Ludowego Wojska Polskiego 1943–1945*, Warszawa 2017
- Dziedzic T., *Archiwum katyńskie doktora Robla*, Kraków 2019
- Fałdowski M., *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszku (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Szczytno 2016
- Głowiński T., *Sprawa katyńska w oficjalnej polskojęzycznej prasie codziennej w Generalnym Gubernatorstwie: kwiecień – lipiec 1943 r.*, „Niepodległość” 48 (po wznowieniu 28), 1996, s. 135–167
- Grzybowski A. (wspólnie z J. Tebinką), *Na wolność przez Lizbonę. Ostatnie okręty polskich nadziei*, Warszawa 2018
- Góras T., *Profesor Wacław Komarnicki, poseł na sejm RP, jeniec obozu w Kozielsku, ocalony*, „Dzieje Najnowsze” 51, 2019, nr 2, s. 265–286
- Ja bez Ciebie do Polski nie pojedę. Korespondencja rodzeństwa Swianiewiczów z lat 1945–1946 (Wilno–Workuta, Workuta–Wilno)*, oprac. S. Nowakowski, M. Swianiewicz-Nagięć, B. Swianiewicz-Szegłowska, Olsztyn 2016

⁴⁸ T. Korban, *Sprawa budowy pomnika katyńskiego w Londynie w latach 1971–1979 w świetle polskich i brytyjskich źródeł dyplomatycznych*, „Dzieje Najnowsze” 51, 2019, nr 4, s. 165–186.

- Jackowska A.M., *Sowiety na ławie oskarżonych. Polskie uczestnictwo w propagandowej zimnej wojnie we Francji w latach 1947–1952*, Warszawa 2018
- Janiszewski B., *Kino pod okupacją. Wojenne losy i postawy polskich filmowców (1939–1945)*, Gdańsk–Warszawa 2021
- Jaworski P., *Kraje skandynawskie wobec sprawy katyńskiej – zarys problematyki*, „Sensus Historiae” 10, 2013, nr 1, s. 165–176
- Jaworski P., *Marzyciele i oportuniści. Stosunki polsko-szwedzkie w latach 1939–1945*, Warszawa 2009
- Jockheck L., *Propaganda im Generalgouvernement. Die NS-Besatzungspresse für Deutsche und Polen 1939–1945*, Osnabrück 2006
- Józef Marcinkiewicz. *Genialny matematyk – męczennik Katynia*, red. J. Marciniak-Kozłowska, E. Jakimowicz, Białystok 2011
- Katyn. A Crime without Punishment*, red. A. Cienciala, N. Lebedeva, W. Materski, New Haven–London 2007
- Katyn. Dokumenty zbrodni*, red. W. Materski et al., oprac.: W. Materski, E. Rosowska, B. Woszczyński, N. Lebediewa, N. Pietrasowa, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny sierpień 1939 – marzec 1940*, Warszawa 1995; t. 2: *Zagłada marzec – czerwiec 1940*, Warszawa 1998; t. 3: *Losy ocalałych lipiec 1940 – marzec 1943*, Warszawa 2001; t. 4: *Echa Katynia kwiecień 1943 – marzec 2005*, Warszawa 2006
- Katyn. Listy ekshumacyjne i dokumenty Zarządu Głównego Polskiego Czerwonego Krzyża 1943–1944*, wstęp i oprac. J. Adamska, T. Krawczak, M. Olczak, Warszawa 2012
- Kondracki T., *Stefan Adam Zamojski (1904–1976). Ziemianin, żołnierz, działacz emigracyjny*, Warszawa 2018
- Korban T., *Sprawa budowy pomnika katyńskiego w Londynie w latach 1971–1979 w świetle polskich i brytyjskich źródeł dyplomatycznych*, „Dzieje Najnowsze” 51, 2019, nr 4, s. 165–186
- Kowalska E., *Młodociani więźniowie obozów specjalnych NKWD (1939–1940)*, „Dzieje Najnowsze” 51, 2019, nr 2, s. 287–306
- Król E.C., *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945*, Warszawa 2006
- Kudlicki Ł., współpr. A. Melak, *Stefan Melak. Strażnik pamięci Katynia*, [b.m.w.] 2016
- Lange J., *Działalność Stowarzyszenia „Rodzina Katyńska” w Łodzi 1898–2010*, w: *Jeńcy wojenni z Łódzkiego – ofiary zbrodni katyńskiej*, red. J. Żelazko, P. Zawilski, Łódź 2011
- Łagojda K., *Życie w cieniu śmierci. Losy rodzin katyńskich w latach 1939–1989 w świetle wywiadów z członkami Dolnośląskiej Rodziny Katyńskiej. Wybrane aspekty*, Wrocław 2016
- Maresch E., *Katyn 1940*, Warszawa 2014
- Mord w lesie katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską komisją Maddena w latach 1951–1952*, wstęp, wybór i oprac. W. Wasilewski, przeł. W.J. Popławski, t. 1, Warszawa 2017; t. 2, Warszawa 2018; t. 3, Warszawa 2020
- Niemiecki urzędowy materiał w sprawie masowego mordu w Katyniu*, red. nauk. A. Bosiacki, przekład P. Bentkowski, Warszawa 2020
- Ordyłowski M., *Szkiele z dziejów kultury fizycznej*, Zielona Góra 2005
- Pietrow N., *Poczet katów katyńskich*, Warszawa 2015
- Pilarski S., *Ocalony z „nieludzkiej ziemi” – losy inspektora Policji Państwowej Józefa Torwińskiego*, „Dzieje Najnowsze” 47, 2015, nr 2, s. 45–56
- Piorkowska K., *Anglojęzyczni świadkowie Katynia. Najnowsze badania*, Warszawa 2012
- Plajtas J., *Zbrodnia katyńska. Zeznania świadków przed polskimi sądami wojskowymi (1943–1946)*, Gdańsk 2016
- Pleskot P., *Księga z Katynia*, Kraków 2020
- Sprzączki i guziki z orzełkiem ze rdzy...*, t. 1: *Obraz ofiar Zbrodni Katyńskiej w pracach plastycznych młodego pokolenia*, red. K. Cegiela et al., Warszawa 2010; t. 2: *Pamięć i upamiętnienie ofiar*

- Zbrodni Katyńskiej oraz ich obraz w pracach plastycznych młodego pokolenia*, red. P. Chojnacki, D. Mazek, Warszawa 2015
- Sudoł A., *Losy Polaków na Wschodzie w badaniach historyków Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2010
- Swianiewicz S., *W cieniu Katynia*, Warszawa 1990
- Tarkowska B., Ks. ppłk Jan Leon Ziółkowski (1889–1940), s. 7–249; *Kapelani Katyńscy*, s. 305–450, Warszawa 2015
- „Tatusz Wasz jest w Rosji...” *Listy kieleckich katyńczyków*, wstęp, wybór i oprac. M. Jończyk, Kielce–Warszawa 2020
- Urban T., *Katyn 1940. Geschichte eines Verbrechens*, München 2015
- Urban T., *Katyn. Zbrodnia i walka propagandowa wielkich mocarstw*, Warszawa 2019
- Wasilewski W., *Ludobójstwo. Kłamstwo i walka o prawdę. Sprawa Katynia 1940–2014*, Łomianki 2014
- Wasilewski W., *Porucznik WP Czesław Pawłowski, lekarz weterynarii – ocalony jeńiec ze Starobielska*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 9, 2016, s. 165–184
- Wokół zbrodni katyńskiej*, „Wojna i Pamięć” 2019, nr 1, s. 14–118
- Wolsza T., *Dotyk Katynia. Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyn w 1943 r.*, Poznań 2018
- Wolsza T., *Filmy katyńskie (1943–1953)*, „Wojna i Pamięć” 2019, nr 1, s. 83–98
- Wolsza T., „Gdybyśmy pojechali byłaby to kompromitacja patriotyzmu polskiego”. *Absencja Polaków na olimpiadzie w Antwerpii w 1920 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2, s. 274–297
- Wolsza T., „Katyn to już na zawsze katy i katowani”. W „polskim Londynie” o sowieckiej zbrodni w Katyniu (1940–1956), Warszawa 2008
- Wolsza T., *Więzienia stalinowskie w Polsce. System, codzienność, represje*, Warszawa 2013
- Zbrodnia katyńska 1940*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, M. Polak, t. 1: *Poszukiwanie prawdy 1941–1946*, Koszalin 2010; t. 2: *Dr Bronisław Kuśnierz o Katyniu*, Koszalin 2012; t. 3: *Polacy w Wielkiej Brytanii wobec ludobójstwa katyńskiego 1943–1989*, Koszalin 2013
- Zemla M., *Zbrodnia katyńska w świetle prac Kongresu Stanów Zjednoczonych Ameryki (1951–1952)*, Warszawa 2020

Tadeusz Wolsza, prof. dr hab., pracownik naukowy Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie i Wydziału Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Prowadzi badania naukowe na temat Zbrodni Katyńskiej, historii więziennictwa w Polsce po II wojnie światowej, dziejów polskiej emigracji politycznej po 1945 r. oraz historii sportu.

Kontakt: mwolsza@wp.pl